

Використана література:

1. Російська Національна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедріна. Санкт-Петербург (далі – РНБ). – Ф. 600. – Спр. 1656. – Арк. 24.
2. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1725. – Арк. 29.
3. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1725. – Арк. 43.
4. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1725. – Арк. 30.
5. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1725. – Арк. 44.
6. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1674. – Арк. 7.
7. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1639. – Арк. 33.
8. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. В 2-х ч. – СПб.: Б. т., 1882. – Ч. I. – С. 52.
9. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1656. – Арк. 35.

*Турченко Г.
(м. Запоріжжя)*

**ЕТНО-СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1914–1917 РР.**

Радянській історіографії була притаманна другорядність сюжетів Першої світової війни у порівнянні з революцією, яка не просто «зруйнувала старий світ», а і «відкрила нову еру світової історії». Але, як не дивно, і сьогодні залишаються недостатньо проаналізованими ряд проблем, у тому числі і етно-соціальні зміни якими супроводжувалися воєнні роки, особливості цих змін в окремих регіонах тощо.

Метою нашої статті є аналіз етно-соціальних змін на Півдні України в роки Першої світової війни та визначення їх історичних наслідків.

Як і у інших регіонах України, на Півдні ці зміни були викликані, перш за все, масовими мобілізаціями. До армії з українських губерній було мобілізовано 3,5–4 млн. чол., з них 81% складали селяни, а 19% – робітники та представники інших верств суспільства [1]. З трьох південноукраїнських губерній тільки селян було мобілізовано 888,2 тис., у тому числі – з Катеринославської губернії – 237 тис. чол., Херсонської – 438,6 тис. чол., Таврійської – 212,6 тис. чол. [2]. Таким чином, на Україні армія забрала половину працездатного населення. Більша частина мобілізованих чоловіків була з сільськогосподарських губерній. За даними сільськогосподарського перепису 1917 р. з Київської губернії, наприклад, до лав армії було мобілізовано 51,8% усіх працездатних чоловіків, а з промислово розвиненої Катеринославської губернії – тільки 34,2% [3]. Менша частка мобілізованих з південноукраїнських губерній пояснюється наданням працівникам стратегічно важливих підприємств відстрочок від призову до армії. Броню отримали робітники оборонних підприємств та залізниць, шахтарі Донбасу.

Своєрідністю національного складу Катеринославської, Таврійської та Херсонської губернії була наявність тут значної за чисельністю групи національних меншин. На 1914 р. 5253 тис. чол., тобто 56,7% населення були представлені українцями, а решта – представниками інших національностей, найчисельнішими серед яких були росіяни (21,2%), євреї (7,4%), німці (4,4%), греки (3,5%), татари і турки (1,2%), болгари (0,4%) та інші. З початком війни склалася ситуація, коли деякі національні меншини були запідозрені у

нелояльності, адже країни, що були етнічними батьківщинами німців, болгар, турків воювали з Російською імперією.

Вже в 1914 р. уряд розпочав широкомасштабну антинімецьку кампанію. У періодичних виданнях почали з'являтися статті зі звинуваченнями російських німців у пособництві Німеччині й закликом покінчити з «німецьким засиллям» в економічній сфері, армії та державних установах. Антинімецька кампанія отримала підтримку правлячих кіл. З ключових посад державних установ, армії та флоту розпочалося витіснення осіб німецького походження і заміна їх на людей «благонадійних» національностей. Такими діями влада намагалася ізолювати німців від спокуси перейнятися інтересами своєї етнічної батьківщини – Німеччини, мобілізувавши їх на потреби своєї служби. Так, уже 25 серпня 1914 р. по території Мелітопольського повіту була розіслана телеграма з повідомленням про рішення уряду від 13 серпня 1914 р. щодо призову військовозобов'язаних з німців-менонітів і відправлення їх у односторонній термін у розпорядження Катеринославського губернського військового начальника. Це рішення йшло всупереч віруванням менонітів, яким релігія забороняла брати в руки зброю.

Суворі дискримінаційних обмежень зазнала і німецька мова. Спеціальним розпорядженням заборонялося викладання цією мовою в усіх учбових закладах, включаючи школи німецьких колоністів та менонітів. Накладалася заборона і на видавництво преси німецькою мовою та використання цієї мови при проведенні богослужіння у німецьких церквах. У м. Олександрівську Катеринославської губернії припинилося видання німецькомовної газети «Бюргер Цайтунг», дозвіл на випуск якої було отримано незадовго до війни – в 1912 р. У деяких губерніях Півдня України німецьким колоністам офіційно було заборонено розмовляти рідною мовою в усіх державних установах. На порушників накладався штраф у 3 тис. руб. або тюремне ув'язнення строком на 3 місяці [4]. 2 вересня 1914 р. канцелярія таврійського губернатора розіслала начальникам поліції циркуляр, у якому вимагала негайного зняття з усіх торгових та промислових установ вивісок і написів німецькою мовою [5]. Замінювалися на російські і німецькі назви населених пунктів: Гальштадт перейменовано на Молочанськ, Гохштедт – на Високе, Фрідріхсфельд – на Широке тощо.

Апофеозом боротьби з «внутрішнім ворогом» став закон від 2 лютого 1915 р. «Про землеволодіння і землекористування у державі Російській австрійських, угорських, німецьких і турецьких підданих», «Про припинення землеволодіння і землекористування австрійських, угорських, німецьких вихідців у прикордонних місцевостях», «Про землеволодіння і землекористування деяких розрядів австрійських, угорських та німецьких вихідців, що перебувають у російському підданстві». За законами, у першу чергу позбавлялися права власності на землю колоністи названих національностей, що мали неросійське громадянство. Їх землі продавалися до Селянського земельного банку, а колоністи виселялися в азіатську частину Росії [6]. Наступним кроком влади у реалізації названих законів стала робота по підготовці до обліку земель основної частини колоністів, примусовий продаж яких повинен був розпочатися в 1917 р. Територія відчуження німецького землеволодіння на Півдні України включала колосальні площі землі в межах всього Бердянського та Мелітопольського повітів і 20% території Олександрівського повіту.

Здавна на Півдні України проживала чисельна болгарська національна меншина. Велика болгарська колонія була розташована на узбережжі Азовського моря. Тут проживало 100 тис. російсько-підданих болгар. На землях регіону селилися і болгари – піддані

Болгарської держави. Майже всі вони концентрувалися на території Херсонської губернії та налічували 5 тис. чол. Воєнні катаклізми початку ХХ ст. змінили спокійне життя болгарських колоній. Ще під час Балканських війн 1912–1913 рр. велику кількість підданих Болгарії було призвано до лав болгарської армії. На війну пішла і частина добровольців російсько-підданих болгар. З початком Першої світової війни ця категорія населення Півдня України була значно обмежена в правах [7].

Щодо політичних настроїв російсько-підданих болгар, то за їх власними словами, вони до Росії ставилися не тільки з лояльністю, а і з відданістю. «В Росії нам живеться добре, і нас лякає те, що війна Болгарії з Росією може привести до трагічних для болгарських колоністів наслідків». Місцеві болгарські національні громадами у своїх резолюціях засуджували політику болгарського уряду. Вони надсилали численні телеграми-протести з цього приводу софійським міністрам. 30 тис. болгар було мобілізовано і воювало у складі російської армії [8].

Зменшення чисельності болгарського населення у воєнні роки викликало негативні тенденції у розвитку сільського господарства Півдня України. Це було пов'язано з занепадом городництва – традиційної галузі болгарського і, почасти, татарського населення. В умовах погіршення забезпечення м'ясом населення, збільшилася доля овочів у харчуванні. Але ціни на овочі постійно зростали, і їх не вистачало, навіть, для робітників промислових підприємств та рудників.

Політика обмежень у воєнні роки проводилася і щодо турецького і татарського населення регіону.

Численною національною меншиною Півдня були євреї. З початком війни посилились антисемітські настрої. Мобілізаційні заходи інколи супроводжувалися і єврейськими погромами. У селах регіону були зафіксовані випадки нападів на євреїв-торговців. Так, у с. Рубанівка Мелітопольського повіту натовп солдаток здійснив напад на торговця галантерейними виробами, розібравши увесь привезений товар [9].

У цілому, політика російського уряду у роки Першої світової війни щодо ряду національних меншин мала дестабілізуючі наслідки. По-перше, ліквідація високопродуктивного німецького землеволодіння, негативно вплинула на економічне становище регіону. По-друге, дана політика призвела до зростання опозиційних та антиросійських настроїв серед представників національних меншин, які зберігали лояльне ставлення до своєї нової батьківщини у довоєнні роки. А найголовніше – вона викликала зміни у психології основної частини населення, формуючи у масовій свідомості образ «внутрішнього ворога».

Місцевому населенню, спираючись на досвід минулих війн, легше було уявити у ролі ворога турка або «япошку» (обов'язково в принизливому тоні), як зазначав у своїх спогадах свідок подій – мешканець м. Олександрівська Г. Гордієнко [10], ніж місцевого німця-колоніста, що жив поряд уже досить тривалий час. У воєнні роки ситуація швидко змінювалася. «Причини» усіх негараздів були поряд, і в результаті формувався внутрішній конфлікт, а ненависть до «внутрішнього ворога» активно підпитувалися негативно осмисленим досвідом минулого життя, пережитими образами та хронічними соціально-культурними непорозуміннями. Ліві радикальні партії змогли вміло використати ці обставини в своїй антивоєнній агітації, переводячи її на мову класової боротьби. В результаті, імперія з легкістю увійшла в епоху революції та громадянської війни. На думку

російських дослідників В. Д'ячкова та Л. Протасова психологічно це було не так і складно, набагато складніше було цю катастрофу відхилити [11].

Істотні зміни у складі населення краю та наростання соціальної напруги були спричинені появою після перших невдач на фронті нових масових категорій людей (біженців та військовополонених). На 1 лютого 1917 р. в цілому в Росії було зареєстровано 3200,5 тис. біженців. Перша хвиля біженців у Херсонську губернію прийшла в травні 1915 р. Це були 665 жителів м. Гродно. До кінця року населення губернії зросло ще на 19 тис. чол. [12]. Влітку 1915 р. у Катеринославській губернії було зосереджено біля 67 тис. біженців з Польщі, а в 1917 р. тут вже осіло 224 тис. чоловік. Перенаселена біженцями Таврійська губернія в 1915 р. прийняла з Румунського фронту 10 тис. біженців. З часом ця цифра збільшилася.

Біля 30 тис. біженців осіли в Одесі, 3 тис. в Мелітополі і 8 тис. у Миколаївській окрузі. Біженці, що осідали на Півдні України вливалися в чисельну групу національних меншин, що мешкали у регіоні. Польська національна меншина чисельно зростала в роки Першої світової війни як за рахунок біженців з Королівства Польського і Галичини, де у 1914 р. проходили воєнні дії, так і за рахунок робітників, які були евакуйовані на Південь разом з промисловими підприємствами. У Катеринославську губернію було перевезено 8 таких підприємств, Херсонську – одне, у портові міста Бердянськ та Одесу також по одному. Сербські біженці (переважно селяни) компактно селилися в Херсонській губернії.

Населення Півдня України зростало і за рахунок військовополонених. Так у 1916 р. в Катеринославську губернію було переведено 32 тис. військовополонених, у Таврійську – 9,5 тис., Херсонську – біля 20 тис. чоловік. Багато полонених працювало на шахтах, підприємствах, у поміщицьких маєтках регіону. Безпосередньо спілкуючись з місцевим населенням, вони стали додатковим джерелом інформації про незнайомий світ. Це справляло певний вплив на світосприймання жителів тилових регіонів України.

Таким чином, у роки Першої світової війни населення Півдня України поповнилося за рахунок народностей, що ніколи його не населяли. Це посилювало мультинаціональний характер краю й сприяло перетворенню його в унікальний за своєю національною розмаїтістю регіон. Проблеми, пов'язані зі змінами національного складу населення, як правило, не виходили тут за цивілізовані рамки й не набували форм погромів на національному ґрунті.

Але, разом з тим, наплив біженців та військовополонених у населені пункти регіону, призводив до наростання соціальної напруги, адже влаштування біженців вимагало вирішення численних проблем, пов'язаних з забезпеченням новоприбулих житлом, харчуванням, медичним обслуговуванням, працею тощо. 5–6 жовтня 1915 р. у м. Олександрівськ прибуло 500 військовополонених, які були розміщені в усіх придатних для цього приміщеннях (у будинках, розташованих у міському саду, в приміщеннях літнього клубу комерційного зібрання, в приватних будинках) [13]. Вони перебували у важких умовах. Домовласники, вимушені надавати свої приміщення безкоштовно, часто на необмежений термін, намагалися компенсувати свої затрати, надсилаючи до міських органів влади численні заяви. Зрозуміло, що в умовах воєнного часу з обмеженим міським бюджетом виконати всі заяви було неможливо.

Біженці, вирвані з звичайної колії життя, – за словами очевидця Г. Гордієнка, – «довгий час не жили нормальними категоріями. Спочатку, одержуючи різні допомоги, «пособія», часом від декількох установ, вони перебували в кращому становищі, ніж місцеве

населення. Це можна було спостерігати на базарі, коли біженці купували все, що їм у очі упаде, і усе те вони купували у великій кількості. Місцеве населення їм заздрило, криво на них дивилося і в нашій скромній родині аж дотепер зберігся вислів «купувати як біженці», себто багато, надміру, стільки що й не донесеш». Але, – за словами того ж Г. Гордієнка, – ситуація почала змінюватися і біженці «поступово втяглися в місцеву економіку, ходили на різні праці й тертя між ними й місцевими людьми зникали» [14].

Важливою проблемою, що також загострилася з напливом біженців та військовополонених стала загроза розповсюдження інфекційних та венеричних захворювань, що особливо були поширені серед даних груп населення. Місцеві органи влади проводили профілактичні засоби проти поширення епідемій [15]. Місцевій владі приходилося вирішувати і проблеми, пов'язані з організацією навчання дітей біженців. Для новоприбулих дітей не вистачало класних приміщень. Водночас влітку 1915 р. міська дума м. Олександрівська вимушена була розглядати питання про можливе переведення навчальних закладів в інші приміщення з метою надання звільнених класів під евакуйовані лазарети з Києва.

В умовах воєнного часу забезпечення родин продуктами харчування лягало на жіночі плечі. Це призводило до зміни статусу жінки в українському суспільстві. Якщо історія попередніх війн поділялася на суто чоловічий досвід на полі бою та досвід жінки, що пасивно чекала на свого чоловіка у тилу, то світова війна змінила дане співвідношення. У воєнні роки жінки служили на фронті сестрами милосердя і санітарками, працювали на оборонних заводах тощо. На 1916 р. у металургійній промисловості Півдня України частка жінок, що працювала на підприємствах сягала 15% усього складу зайнятих на виробництві робітників, у кам'яновугільній промисловості Донбасу до 10%, а у залізорудній промисловості Криворіжжя – до 9% [16]. Нові обов'язки у житті жінки призводили до змін у її світогляді. Вони надавали їй більше самоповаги та впевненості в собі й відкривали двері у світ, що за традицією належав чоловікам.

У складі біженців було відносно мало здорових чоловіків – більшість із них була призвана в армію. Тому турбота за близьких серед біженців також лягала на плечі дорослих жінок. Традиційно масштаби жіночої еміграції у міста значно поступалися чоловічій. Війна зруйнувала усі перепони вільному пересуванню жінок, вигнала їх з своїх будинків, примусила не тільки звалити на себе нові сімейні обов'язки, а й зайняти нові, закриті для них у довоєнні роки суспільні ніші. Типовими у воєнні роки стали заяви до місцевих органів влади від дружин військовиків, постраждалих у війні, з проханнями надати їм роботу [17]. Так, дружина відставного поручика О. Юркова у заяві до Олександрівської міської управи просить надати їй яку-небудь роботу «у зв'язку з складними обставинами життя: чоловік хворий, не ходить, а на пенсію, при сучасній дорожнечі, дітей прокормити немає можливості» [18]. Жінка змушена була виконувати нову для себе функцію – забезпечувати родину усім необхідним для життя. Г. Гордієнко згадує у своїх спогадах про біженку-польку, яка сама виховувала й забезпечувала малолітню дочку, працюючи майстром на цегловому заводі м. Олександрівська [19]. Такі випадки були непоодинокими.

Війна відкрила нові можливості і жінкам привілейованого класу. Вони почали брати активну участь у суспільному житті, взяли на себе нові обов'язки – турботу про біженців. Слід нагадати, що одне з провідних агентств по наданню допомоги біженцям отримало назву від імені Тетяни Романової, яка його фактично і очолювала.

Війна призвела до радикальних змін у складі основних верств південноукраїнського суспільства, перш за все селянства. З початком війни на селі гостро постала проблема робочої сили. Війна відірвала від сільськогосподарського виробництва значну частину чоловічого населення. Вже у перший рік війни відбулося скорочення пропозиції робочої сили. Найменше забезпечення чоловічою робочою силою спостерігалось саме в південному степовому районі. Тут на 100 десятин посіву припадало 9,5 чоловіків, тоді як в губерніях Європейської Росії – 13,8 чоловіка [20]. Відтік робочої сили з села відбувався не тільки через мобілізацію до армії. Значна частина робітників йшла на сезонні заробітки до міста працювати на промислових підприємствах. На 1917 р. третина селянських господарств України не мали робітників чоловіків. У Катеринославській губернії, для прикладу, ця частка складала 30,1% [21].

Основною в сільському господарстві залишалася жіноча праця. Нестачу найманих робочих рук землевласники намагалися компенсувати працею військовополонених та біженців. У червні 1915 р. Катеринославська губерньська земська управа отримала дозвіл на використання праці 8 тис. військовополонених у сільському господарстві Катеринославщини, по 1 тис. у кожному повіті. Але цього виявилось недостатньо. Весною 1916 р. Катеринославське губерньське земство намагалося отримати дозвіл на залучення до сільськогосподарських робіт ще 36 тис. Військовополонених [22]. Щодо біженців, то їх праця не отримала широкого використання у сільському господарстві регіону – вони більше були зайняті в промисловості. На селі активно використовувалися учнівські, студентські та робітничі загони [23]. У 1916 р. деякі губернатори та земства пішли по шляху примусового використання селян для обробки як поміщицьких так і селянських полів [24].

У воєнні роки відбулися зміни в ментальності та колективній психології селянства південноукраїнського регіону. Масова мобілізація розширила світогляд патріархального, малоосвіченого або неосвіченого взагалі, селянина, який набув у ході війни величезного досвіду. В ході війни селяни чи не вперше зіткнулися з новітніми досягненнями людської цивілізації. І хоча це була воєнна техніка, вміння поводитися з нею також значно розширило світогляд українського селянства. Військова муштра, участь у добре організованих військових акціях показали їм переваги організації й дисципліни, колективних дій. Внаслідок цього, змінювалася сформована протягом століть структура селянської ієрархії. На думку Ю. Присяжнюка, саме психологія «досвіду» виступала одним із ключових чинників, які зумовлювали збереження традиційної ієрархії між поколіннями селянської родини в другій половині XIX – на початку XX ст. [25]. У воєнні роки поряд з традиційним у селянському середовищі розумінням «розумної людини» як досвідченої людини, що цікавиться і вміє інтерпретувати народні прикмети, повір'я та забобони, у селянському середовищі виникають нові уявлення. Не випадково саме солдати, «люди з рушницею», після повернення додому в рідне село почали користуватися найбільшою повагою в українському селі.

Перша світова війна призвела до зміни у складі робітників регіону. Вже перші мобілізації 1914 р. зменшили їх чисельність, адже не було вжито заходів для бронювання необхідної кількості кваліфікованих робітників за підприємствами. Оскільки довго воювати не збиралися, тому від призову в армію звільнялися лише робітники і службовці залізничного транспорту. Всі ж інші, незалежно від кваліфікації і місця роботи, підлягали мобілізації. Це призвело до нестачі робочої сили. Велика частка підприємств втратили до кінця 1914 р. 30–40% складу робітників.

Тільки на кінець першого року війни уряд прийняв рішення про надання відстрочок робітникам гірничозаводської, гірничої та інших галузей, що виконували замовлення військового відомства. Місце мобілізованих зайняли нові робітники, і середньорічна їх кількість не тільки досягла довоєнного рівня, а й на кінець війни навіть дещо перевищила його. В фабрично-заводській промисловості Катеринославської губернії зміни чисельності робітників були такими: у 1913 р. – працювало 39 тис. (100%) робітників, 1914 р. – 36 тис. (92%), 1915 р. – 43 тис. (110%), 1916 р. – 59 тис. (151%) [26].

Війна позначилася на складі робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу. Зміни середньомісячної чисельності робітників кам'яно-вугільної промисловості і об'ємів добутого вугілля в роки війни ілюструє табл. 1 [27].

Таблиця 1

Виробництво та чисельність робітників Донецького басейну у 1913–1917 рр.

Рік	Добуто (у млн. пуд.)	Середня кількість робітників		Місячна продуктивність праці одного робітника	
		у тис.	у %	в пуд.	в %
1913	1543,8	168,5	100,0	764	100,0
1914	1683,8	185,8	110,0	755	98,0
1915	1626,6	180,6	107,0	751	98,0
1916	1751,0	235,0	139,8	622	81,4
1917 по місяцям:					
січень	156,0	291,3	172,8	535	69,8
Лютий	143,4	291,5	173,0	492	64,4

Отже, з 1913 р. по 1916 р. чисельність робітників у Донбасі виросла з 168 тис. (100%) до 235 тис. чол. (140%). У той же час продуктивність праці зменшувалася. Єдиним засобом до збільшення виробництва вугілля у роки війни стало зростання чисельності робітників.

Хоча до війни існував прямий зв'язок між цими показниками, у воєнні роки ситуація змінилася. Так, у 1916 р. кількість робітників зросла на 40%, а продуктивність праці тільки на 10–12%. На лютий 1917 р., порівнюючи з показниками 1913 р. число робітників виросло на 73%, а продуктивність праці зменшилася на 35,6%. Проте збільшення видобутку вугілля в Донбасі у роки війни не дало відчутного ефекту в роботі промисловості. Через незадовільну роботу транспорту вугілля залишалося на шахтах невідвантаженим. По всій країні паливна промисловість переживала гостру кризу.

У роки війни зменшилася кількість робітників залізорудної промисловості. У 1913 р. тут працювало 24 тис. (100%) робітників, у 1914 р. – 21,5 тис. (91%), у 1915 р. – 17,5 тис. (74%), і у 1916 р. – 23 тис. (94%) [28].

Війна внесла корективи і у національний склад робітників регіону. За вибірковими даними по підприємствах Криворіжжя, що наводить Ю. Кир'янов, напередодні війни місцеві робітники (з Катеринославської та Херсонської губерній) складали 22%, робітники з усіх українських губерній – 69%, а з російських – 27%. У воєнні роки це співвідношення змінилося за рахунок зменшення долі представників російських губерній та збільшення кількості робітників, що прибули з прибалтійських та польських губерній, а частка ж робітників з українських губерній залишилася практично незмінною [29].

У воєнні роки відбулося погіршення якісного складу робітників регіону. Головними джерелами їх поповнення стали члени родин кадрових робітників, які раніше не працювали: робітники похилого віку, жінки, підлітки і діти, а також мешканці міст і сіл, які йшли на оборонні заводи, щоб уникнути мобілізації на фронт.

За словами очевидця – мешканця м. Олександрівська, – «Своїх людей у місті всі знають, тому й не дивно, що показують пальцями й голосно говорять, коли якогось там дня побачать у формі Третьої роти когось із купців, чи інших багатих людей, які туди поховалися, щоб не потрапити на фронт. Таких випадків було багато» [30].

Чисельність робітників збільшувалася також за рахунок військовополонених, які у 1916–1917 рр. становили значну частинну робочої сили, біженців, завербованих робітників та інших категорій. Зміни у складі робітників яскраво ілюструє табл. 2 [31].

Таблиця 2

Зміни складу робітників Півдня України в роки війни

Дата (роки)	Загальна кількість (в тис.)	Кількість робітників за категоріями у %			
		Військовозобов'язані, що отримали відстрочку	Робітники інших категорій	Жінки та підлітки	Військовополонені
Металургійна промисловість Півдня					
1916	99,8	28	41	15	16
1917	128,5	39	20	14	27
Кам'яновугільна та антрацитова промисловість Донецького басейну					
1915	190,1	24	60	8	8
1917	291,6	45	18	11	26
Залізрудна промисловість Криворіжжя					
1915	15,4	13	дані відсутні	дані відсутні	42
1916	23,2	20	17	9	54
1917	25,7	22	12	7	59

У роки війни змінився статевий склад робітників, за рахунок зменшення кількості робітників чоловіків. Значно ширше, ніж у довоєнні роки, використання на підприємствах праці жінок, підлітків та дітей пояснювалося, з одного боку, зростанням попиту на робочу силу, а з іншого – тим, що жіноча та дитяча праця була дешевшою. Під час війни жіноча праця широко використовувалася в кам'яновугільній промисловості Донбасу. Так, якщо на шахтах Донбасу у 1913 р. працювало 2,4 тис. жінок, то на 1 вересня 1916 р. їх чисельність збільшилася до 12,4 тис. чол. За роки війни питома вага жінок робітниць в кам'яновугільній промисловості зросла з 1,6 до 4,5%.

Поряд з жіночою активно використовувалася праця малолітніх та підлітків у металургійній промисловості. У 1916 р. на усіх металургійних підприємствах Півдня України ці категорії робітників складали 17,8%, а у залізрудній промисловості регіону – 8%. На 1917 р., в середньому, доля жіночої праці на підприємствах Півдня України складала 4–5%.

Дані процеси пояснюються тим, що на заводи і фабрики йшли люди, які до 1914 р. не мали стажу роботи на підприємствах. Це були селяни навколишніх сіл, торговці, які таким шляхом намагалися уникнути мобілізації. Але те, що селяни залишали села і йшли працювати на підприємства не призвело до повного їхнього розриву з сільським

господарством. У 1914–1915 рр. у порівнянні з довоєнними роками відхід робітників на польові роботи збільшився. Учорашні селяни під час весняно-літніх робіт звільнялися з шахт та підприємств і поверталися або у рідне село, яке потерпало від нестачі робочих рук, або наймалися на сільськогосподарські роботи. Ці робітники перебували у повній залежності від економічної кон'юнктури держави, головним чином, від урожаю.

Урожайні роки, що підвищували благоустрій селян були періодом, коли приток робітничих рук різко скорочувався і ціни на них різко зростали; неурожайні роки, навпаки, гнали на Південь десятки тисяч зайвих рук. За даними журналу «Горнозаводское дело» щорічний відхід на сезонні польові роботи складав до 30% робітників [32]. На деяких металургійних підприємствах плинність робітників сягала 60% від загальної кількості. Більшість робітників на заводи, фабрики і шахти не поверталася. Велика частка робітників залишалася у селах, що були краще забезпечені продуктами, і де вони відчували себе більш комфортно. Якщо селянин і повертався восени на роботу у місто, то він шукав інше місце роботи з кращими умовами праці та більшою заробітною платою.

Адміністрація деяких рудників з метою зменшення кількості заявок на звільнення з роботи, вирішила видавати весною 1915 р. аванс. Але ці дії не могли істотно покращити ситуацію. У 1916 р. плинність робітників зменшилася. Це було спричинено урядовим указом 1915 р. про заборону залишати підприємства, навіть на свята, під загрозою призову до армії. Але повністю зупинити відтік учорашніх селян указ не зміг. Такою ж великою була плинність робітників і на металургійних підприємствах Півдня. У воєнні роки вона складала на деяких металургійних підприємствах до 50–65%. Це призводило до зниження продуктивності праці робітників.

Зміни у складі робітників були викликані також напливом біженців та військовополонених. Царський уряд своїм циркуляром від 1 січня 1916 р. зобов'язав усіх працездатних біженців та членів їх сімей не відмовлятися від роботи, яку їм запропонують. Труд біженців використовувався в кам'яновугільній та металургійній промисловості. Їх доля у загальній чисельності робітників кам'яновугільної промисловості у 1916 р. не перевищувала 1%, а у металургійній складала біля 3%.

На початку 1915 р. Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії висловила за те, щоб застосовувати працю військовополонених на підприємствах Донбасу. 17 березня 1916 р. Рада міністрів затвердила правила про відпуск військовополонених для роботи на приватних підприємствах, за якими їх доля на підприємствах не повинна була перевищувати 15% загальної кількості робітників. Але на 1917 р. в промисловості Півдня України їх було значно більше.

Тільки з 1 вересня до кінця 1916 р. кількість військовополонених на шахтах Донбасу зросла з 47,9 тис. до 75 тис. чоловік, а біженців з 2,5 тис. до 4,3 тис. чоловік [33]. На залізрудних рудниках Криворіжжя, яке в адміністративному відношенні було підпорядковане Херсонській губернії, протягом першого півріччя 1917 р. працювало 15 тис. військовополонених, що складало майже 59% від усієї кількості робітників (див. табл. 2). За свою важку працю полонені отримували до 50 коп. на день, а решта платні йшла у державну скарбницю. У невеликій кількості на підприємствах Півдня України використовувалася праця узбеків та туркмен і, навіть, китайців. Їх чисельність була невеликою – до 1% робітників.

Війна змінила робітників південноукраїнського регіону. В умовах значного зростання їх чисельності, відбулося погіршення якісного складу за рахунок поповнення їх лав великою

часткою некваліфікованих робітників – учорашніх селян, жінок, підлітків і, навіть, військовополонених та біженців. Зміни статевого та якісного складу робітників призвели до значного зниження продуктивності праці. Великих розмірів на підприємствах регіону набула плінність робочої сили. Робітники воєнних часів були ще більше, ніж довоєнні пов'язані з сільським господарством.

Таким чином, Перша світова війна внесла кардинальні зміни у етно-національний та соціальний склад регіону. Південь України перетворився в унікальний за своєю національною розмаїтістю регіон, де національні конфлікти та протиріччя не набували масштабів небезпечної гостроти. Зміни у національному складі, поява нових масових категорій населення (біженців та військовополонених) супроводжувалися розширенням контактів місцевого населення та посиленням обміном інформацією з навколишнім світом.

Швидкому поширенню інформації у воєнні роки сприяла і розгалужена залізнична мережа регіону. Як зазначав очевидець подій у своїх спогадах, – «Наше місто (Олександрівськ – Авт.) мало те щасливе положення, що знаходилося при головній магістралі, як залізничній, так і телеграфній, бо лінія Петроград – Москва – Харків – Олександрівськ – Севастополь, це була найважливіша лінія у державі. А чи вістки, чи лише плітки; вздовж цієї лінії ніколи не поминали нашого міста, тому населення нашого Олександрівська було завжди непогано поінформоване» [34].

Відбувалися зміни у світогляді основної частини населення. Масова мобілізація розширила світогляд патріархального, малоосвіченого або неосвіченого взагалі, селянина, який набув в ході війни величезного досвіду. Війна призвела до зміни в ментальності та колективній психології українського селянства. Війна змінила статус жінки у суспільстві, відкрила їй двері, що у світ, що традиційно належав чоловікам. Врешті решт, усе суспільство під впливом війни переживало кардинальні та безповоротні зміни.

Використана література:

1. Россия в мировой войне 1914 – 1918 года (в цифрах). – М., 1925. – С. 49.
2. Там же.
3. Там же. – С. 21.
4. Безносков А.И. Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких поселенцев Юга Украины в начале XX века // Вопросы германской истории: Сб. научных статей. – Днепропетровск, 2000. – С.125; Октябрь на Одессине. 1917 – 1927 гг. – Одесса, 1927. – С. 90.
5. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 31.
6. Шевченко С.І. Становище німців на Єлисаветградщині у 1915 – 1917 роках // Вопросы германской истории: Сб. науч. ст. – С.125; Голос Юга. – 1916. – 14 грудня.
7. Гертопан А. К. Падение огородничества на юге России и меры к его поднятию и упорядочению // Южное хозяйство. Двухнедельный журнал Екатеринославского Общества Сельского Хозяйства. – 1916. – № 5–6. – С. 177.
8. Сонин А. Болгары в южной России // Южный вестник. Еженедельный иллюстрированный журнал. – Одесса. – 1915. – № 1. – С. 15–16.
9. Кирьянов Ю.И. Крестьянство степной Украины в годы первой мировой войны (1914–1916 гг.) // Особенности аграрного строя России в период империализма. Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции». Май 1960 г. – М., 1962. – С. 251.
10. Гордієнко Г. Під щитом Марса. Спогади. – Філадельфія, 1976. – Т. 1. – С. 77.
11. Дьячков В.Л., Протасов Л.Г. Великая война и общественное сознание: превратности индокринации и восприятия // Россия и Первая мировая война (материалы международного научного colloquiuma). – С.-Петербург, 1999. – С. 64.
12. ДАЗО. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 326. – Арк. 64 зв.; Югобеженец. – Одесса. – 1915. – 9 ноября.
13. ДАЗО. – Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 82, 85.
14. Гордієнко Г. Вказ. праця. – С. 124.
15. ДАЗО. – Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 13; Спр. 246. – Арк. 1–13в.

16. Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России (1914 – февраль 1917 г.). – М., 1971. – С. 39.
17. Гордієнко Г. Вказ. праця. – С. 94; ДАЗО. – Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 326. – Арк. 21.
18. ДАЗО. – Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 326. – Арк. 21.
19. Гордієнко Г. Вказ. праця. – С. 94.
20. Історія селянства Української РСР. – К., 1967. – Т. 1. – С. 527.
21. История развития народного хозяйства Украинской ССР. – К., 1954. – С. 130.
22. Кирьянов Ю.И. Крестьянство степной Украины в годы первой мировой войны. – С. 227–228.
23. Гертопан А. К предстоящей уборке хлебов // Южное хозяйство. Двухнедельный журнал Екатеринославского Общества Сельского Хозяйства. – 1916. – № 9–10. – С. 194.
24. Островский А.В. Государственно–капиталистические и кооперативные тенденции в экономике России: 1914–1917 гг. // Россия и Первая мировая война (материалы международного научного colloquium). – С.–Петербург, 1999. – С. 489.
25. Присяжнюк Ю. «Праця» як цінність у колективній психології українських селян посткріпосницької епохи (на матеріалах Наддніпрянщини) // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч. 6. – С. 54.
26. Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России. – С. 37.
27. Сидоров А.Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. – М., 1973. – С. 513.
28. Кирьянов Ю.И. Вказ. праця. – С. 38.
29. Там само – С. 30.
30. Гордієнко Г. Вказ. праця. – С. 93.
31. Кирьянов Ю.И. Вказ. праця. – С. 39.
32. Горнозаводское дело. – 1915. – №8. – С.11510; 1916. – №4. – С. 12844.
33. Історія робітничого класу Української РСР. – Т. 1. – С. 434.
34. Гордієнко Г. Вказ. праця. – С.86.

Шарпаций В.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ІНВАЛІДІВ ВІЙНИ І РОДИН ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ В УКРАЇНІ (1921 – ПОЧАТОК 30-Х РОКІВ)

Історичний досвід соціального забезпечення інвалідів Першої світової і громадянської воєн та сімей червоноармійців залишається поза увагою політологів, соціологів та істориків, які досліджують проблеми військової історії [1]. Ця соціальна категорія населення не стала предметом та об'єктом її висвітлення у контексті соціально-класової структури радянського суспільства 20–30-х рр. [2].

Актуальність вивчення згаданої науково-історичної проблеми зумовлена декількома факторами: відсутністю монографічних праць та статей, необхідністю з'ясування загальної чисельності цієї групи серед демографічних втрат двох воєн – Першої світової та громадянської, виявлення специфіки та видів соціальної допомоги знедолених у 20–30-х рр.

Хронологічні межі охоплюють 20–30-ті рр., упродовж яких функціонували адміністративно-командні, госпрозрахункові, напівринкові та суто тоталітарні форми і методи управління суспільно-економічними процесами, відтак система соціального забезпечення зазнавала суттєвих змін, що супроводжувалися її реорганізацією та модернізацією функцій.

Об'єктом даного дослідження є соціальна політика радянської держави, її система соціального забезпечення населення, а предметом – кількісний склад, соціальний статус та види матеріальної, побутової, медичної і соціально-реабілітаційної допомоги інвалідам війни і родинам червоноармійців.